

Singularitats i determinants de la demanda d'assistència sanitària a les Illes Balears

J. Mateu Sbert, J. M. Vicens Gómez, J. Llobera Cànaves

*Direcció General d'Avaluació i Acreditació
Conselleria de Salut i Consum
Govern de les Illes Balears*

Resum

Es descriuen els aspectes determinants de demanda d'assistència sanitària i d'assegurament privat a les Illes Balears, així com s'examina la seva evolució al llarg del període 1999-2009. D'acord amb l'anàlisi d'aquests determinants, les Illes es configuren com una regió singular ja que presenten característiques diferents respecte a la resta de comunitats autònomes en relació a variables com el major nombre de població estacional i estrangera, la menor proporció de persones majors, el baix nivell d'estudis o l'elevat augment demogràfic i escàs creixement econòmic. Els notables canvis experimentats en els determinants durant el període considerat han modificat el tipus de demanda d'assistència sanitària cap a una major presència del sector públic en relació al sector privat i una disminució de l'assegurament privat.

Paraules clau: demanda d'assistència sanitària, factors sociodemogràfics i econòmics, assegurement mèdic priva

Resumen

Se describen los aspectos determinantes de demanda de asistencia sanitaria y de la compra de seguro privado en las Illes Balears, así como se examina su evolución a lo largo del periodo 1999-2009. De acuerdo con el análisis de estos determinantes, las Illes se configuran como una región singular dado que presentan características diferentes respecto al resto de comunidades autónomas en relación a variables como el mayor número de población estacional y extranjera, la menor proporción de personas mayores, el bajo nivel de estudios o el elevado aumento demográfico y escaso crecimiento económico. Los notables cambios experimentados en los determinantes durante el periodo considerado han modificado el tipo de demanda de asistencia sanitaria hacia una mayor presencia del sector público en relación al sector privado y una disminución de aseguramiento privado.

Palabras clave: demanda de asistencia sanitaria, factores sociodemográficos y económicos, seguro médico privado

Abstract

We describe the key aspects of the demand for health services and of the private health insurance in the Balearic Islands. We also examine the changes in these aspects throughout the period 1999-2009. The analysis of these aspects suggests that the Islands are a singular region, with different characteristics compared to the other Spanish regions. These differences are related to variables such as the seasonal and foreign population, the proportion of older people, the low levels of education and the demographic and economic growth. The important changes in the aspects during the analyzed period have modified the type of demand for health services, leading to a greater presence of the public sector than the private sector and a decrease of private health insurance.

Keywords: demand for health services, demographic and economics aspects, private health insurance.

Introducció

La protecció sanitària s'erigeix actualment com una de les majors partides de despesa en els països desenvolupats. Des de començaments dels anys 90 s'ha produït un notable creixement de la despesa en sanitat, generalitzat a tots els països de la OCDE. Espanya ha passat de dedicar a la salut el 6,7% del PIB l'any 1991 al 8,5% del 2007.

L'augment de despesa sanitària en la majoria dels països industrialitzats s'ha atribuït, principalment, a un augment de la demanda o utilització de serveis sanitaris, conseqüència, entre altres factors, de l'augment i l'envelliment de la població, d'una major preocupació de la població davant els problemes de salut, d'un augment del seu nivell educatiu, cultural i econòmic, i d'una major cobertura sanitària i informació sobre l'oferta disponible.

Aquests canvis en la demanda han afectat de diferent forma als distints països i regions, d'acord amb l'estructura de població i d'oferta sanitària que disposen i les característiques dels fluxos demogràfics i econòmics que s'han produït a cada un d'aquests territoris.

Així, a l'Estat espanyol, coexisteixen comunitats autònomes amb diferències notables, que determinen una estructura d'assistència sanitària heterogènia.

Concretament, les Illes Balears s'han de catalogar com una comunitat singular tant pel que fa a la població que ha d'atendre, a conseqüència dels intensos canvis sociodemogràfics experimentats en pocs anys i del contingent de turistes presents sobre el territori, com pel que fa a l'estructura de l'oferta sanitària, amb una elevada presència d'assegurament privat, tant de cobertura com de dotació hospitalària.

En aquest context, l'objectiu d'aquest treball és el de caracteritzar i descriure l'estructura de la demanda sanitària a les Illes Balears, tot destacant les seves singularitats, observar la seva evolució al llarg del període 1999-2009 i posar de manifest les conseqüències que ha tingut sobre l'assegurament privat els canvis experimentats en la demanda.

El treball s'ha estructurat en cinc parts. Així, després d'aquesta introducció, en el segon apartat es descriu l'estructura de la demanda d'assistència sanitària a les Illes Balears, a partir dels seus principals determinants. Seguidament, en el tercer apartat, s'ofereix

l'evolució d'aquests determinants durant el període 1999-2009, tot comparant-los amb els de la resta de l'Estat. En el quart apartat, s'apunten les conseqüències que sobre l'assegurament i l'oferta sanitària privada han provocat els canvis de demanda. I, finalment, en el darrer apartat s'exposen les principals conclusions.

Estructura de la demanda d'assistència sanitària

L'estructura de la demanda d'assistència sanitària està determinada per un conjunt de factors de tipus demogràfics, geogràfics, econòmics, socials i sanitaris. En primer lloc, pel que fa als factors demogràfics, s'han de considerar les variables d'estructura etària de la població^I, com el percentatge de persones majors de 65 anys. Addicionalment, s'han de tenir en compte altres determinants relacionats amb la població d'importància notable, especialment en el cas de les Illes Balears, com són el volum de persones no residents (bàsicament turistes) presents sobre el territori o el volum i les característiques de la població estrangera resident.

Pel que fa als factors geogràfics, es té en compte bàsicament la densitat de població. Així, una major concentració de la població pot induir a una major utilització dels serveis sanitaris.

La renda per càpita es constitueix com un dels factors de tipus econòmic més important en la demanda de serveis sanitaris, per tant, en la despesa sanitària^{II}. Empíricament aquesta variable ha estat analitzada habitualment a partir del Producte Interior Brut per càpita en termes reals.

Així mateix, dels determinants de tipus social, sobretot es consideren variables de caire educatiu, principalment el nivell d'estudis a la regió^{III}, ja que són més fàcilment mesurables que altres factors que influeixen de forma notable en la demanda de serveis sanitaris, com són els hàbits de consum o el nivell cultural.

Per altra banda, pel que fa als factors sanitaris s'han de tenir en compte diverses variables: l'estat de salut de la població, mesurada a partir de l'estat de salut percebuda; la valoració del sistema de salut i l'estructura d'oferta del sistema^{IV}; la disponibilitat de serveis sanitaris, en el sentit que una major oferta en el territori n'afavoreix l'accessibilitat i, per tant, indueix a una major demanda.

Finalment, un altre factor sanitari que influeix en la demanda és la morbiditat de la població, ja que les per exemple malalties degeneratives o una prevalència superior de determinades patologies infeccioses poden modificar la demanda de serveis.

Amb tot, i seguint l'esquema exposat en aquest apartat, la població de les Balears, segons les dades del padró municipal a 1 de gener de 2009 1.094.972, el que suposa un 2,3% del total de l'Estat.

La població balear es caracteritza per una elevada proporció de població d'altres comunitats autònomes, però sobretot estrangera que, a 1 de gener de 2009, va ésser del 21,7% de la població total, gairebé el doble que el conjunt de l'Estat.

Precisament, aquest important contingent de persones nouvingudes de nacionalitat estrangera, la majoria d'elles joves, és la principal causa que les Balears siguin una de les comunitats autònomes amb més baixa proporció de persones majors de 65 anys (del 12,9% front el 15,8% d'Espanya). En el mateix temps, és una de les regions de l'Estat amb més percentatge de població menor de 5 anys (5,7% front el 5,3% de l'Estat) i fins i tot menor de 15 anys (15,8% front el 14,9% de l'Estat), a conseqüència fonamentalment de l'increment de la taxa de fecunditat impulsada pels nouvinguts.

Així doncs, la població a les Balears està menys envellida percentualment en relació a Espanya, però també en relació a Europa, ja que els països membres de la Unió Europea dels 27 (UE 27) presenten un percentatge de persones de més de 65 anys lleugerament més elevat que a Espanya.

Adicionalment, s'ha de tenir en compte que les Balears ocupen una de les primeres posicions del ràn-

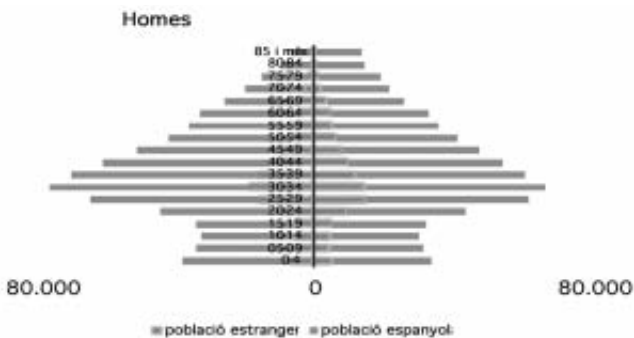

Fig. 1. Població a les Illes Balears per edat i sexe. Any 2009.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Institut Nacional d'Estadística (INE)

quing nacional en relació al creixement vegetatiu per mil habitants (4,5 de Balears per 2,9 de la mitjana estatal).

Una altra característica definitòria de l'estructura balear, és l'elevada càrrega de població estacional que suporta durant els mesos d'estiu, a conseqüència del grau d'especialització turística. Això fa que la població real que hi ha sobre el territori, el més petit de totes les comunitats autònomes (4.992 Km2), sigui molt superior a la població resident empadronada i la densitat de població sigui una de les més altes de tot l'Estat.

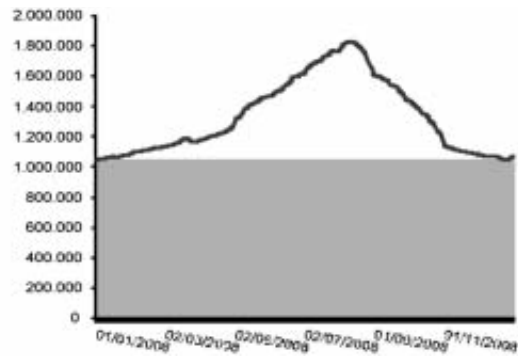

Fig. 2. Càrrega demogràfica real a les Illes Balears. Any 2008

Font: Elaboració pròpia a partir de Direcció General d'Economia, AENA, Autoritat Portuària, Ports de les Illes Balears i INE

Així, pel que fa a l'any 2008, s'estima que en mitjana diària la població no resident està al voltant les 261.000 persones a totes les Illes, el que suposa que la càrrega demogràfica que realment suporta el territori sigui d'unes 1.334.000 persones/dia. Això significa que en el territori balear hi ha cada dia gairebé un 25% més de població -fonamentalment turistes estrangers- que la població pròpiament resident. Aquest percentatge a Espanya es podria situar entorn al 4%, si atenem a la comparació de les pernoctacions en establiments turístics de cada comunitat autònoma, sobre la base de la relació que existeix a les Balears entre aquestes pernoctacions i la població no resident.

S'ha de tenir en compte que tota aquesta població s'ha d'atendre també, d'una o altra forma, ja sigui pel sector públic o el privat.

Per la seva banda, a les Illes Balears hi ha 219,4 habitants per Km2, que la configuren com la cinquena regió amb més densitat de població, per darrera de les comunitats autònomes de Madrid, País Basc, Canàries i Catalunya.

Mentrestant, pel que fa a les característiques econòmiques, s'ha de comentar que les Balears se situen en la franja mitjana pel que fa a PIB per càpita, mentre que fa una dècada es concentraven en els llocs capdavanters de l'Estat. Concretament, per l'any 2008, les Balears se situa com la setena comunitat autònoma amb un PIB real per càpita més elevat, un 1,2% per sobre de la mitjana de l'Estat.

A més a més, existeixen altres característiques, a banda de les esmentades, que influeixen en la demanda d'assistència sanitària i en el tipus d'assistència demandada.

En primer lloc, el nivell d'estudis, que independentment del nivell de renda, es conforma com un determinant que caracteritza la demanda, en el sentit que un major nivell d'estudis pot conduir a demandar més assistència. Les Illes Balears ocupen el primer lloc en abandonament escolar prematur (amb un 44,2%) mentre que la mitjana espanyola és del 31,0% i l'últim lloc en estudis universitaris, ja que el percentatge de persones entre 18 i 25 anys que va cursar l'any 2007-2008 estudis universitaris a les Balears va ser del 12,3%, mentre que a Espanya aquest percentatge és més del doble, concretament del 27,1%. Així mateix, també és la darrera comunitat autònoma en despesa en R+D, ja que tan sols s'hi destina el 0,33% del PIB.

Quant a l'estat de salut percebuda, el 74,3% dels ciutadans de les Illes manifesten tenir una salut bona o molt bona, segons l'Enquesta de Salut de l'any 2006, percentatge que se situa per damunt de la mitjana estatal, que és del 70%.

Pel que fa a la valoració del sistema de salut públic, l'any 2008 els ciutadans de les Balears el varen puntuar en 6,48, la qual cosa la constitueix com la setena comunitat autònoma amb una valoració més alta.

Per la seva banda, la disponibilitat de serveis que s'ofereix a les Balears és bona ja que disposa d'una extensa xarxa d'atenció primària i es constitueix en una de les comunitats autònomes capdavanteres en nombre d'hospitals per habitant, tot i que aquests són de dimensions més reduïdes.

Pel que fa a la morbiditat, les dades de l'enquesta de morbiditat 2007 referides a les altes hospitalàries per 100.000 habitants segons diagnòstic principal, mostren que a les Balears hi ha més ingressos per malalties digestives i cardiorespiratòries, però sobre-

tot destaquen per sobre de la mitjana espanyola en els apartats de símptomes, signes i estats mal definits, d'ingressos per lesions i enverinaments i malalties osteo-articulars, amb un 115%, 50% i 48% respectivament per damunt de la mitjana estatal.

Evolució de la demanda d'assistència sanitària pel període 1999-2009

Les Illes Balears, durant el període 1999-2009, han experimentat canvis notables en la demanda d'assistència sanitària.

En primer lloc, pel que fa a l'evolució demogràfica, la població a les Illes Balears a 1 de gener de 2009 és en un 33,3% superior a la de l'1 de gener de 1999, el creixement més elevat de totes les comunitats autònomes i més del doble que el d'Espanya, on s'ha experimentat un augment del 16,1%.

Encara més espectacular ha resultat ser l'augment de la població estrangera. L'1 de gener de 1999 el contingent de persones amb nacionalitat no espanyola representava el 5,5% de la població balear (a Espanya un 2,0%), mentre que l'1 de gener de 2009 aquest percentatge es multiplica per gairebé 4.

De fet, el creixement demogràfic durant el període 1999-2009 es deu fonamentalment a l'augment de la població immigrada. Així, existeix una relació intensa entre la proporció d'estrangers i el creixement demogràfic, com s'observa a la Figura 3.

Aquest important fenomen immigratori s'ha reflectit en l'estructura d'edat: de 1999 fins el 2009 el grup d'edat de entre 15 i 64 anys ha tendit a créixer mentre que els menors de 15 anys i el majors de 65 han reduït proporcionalment la seva importància.

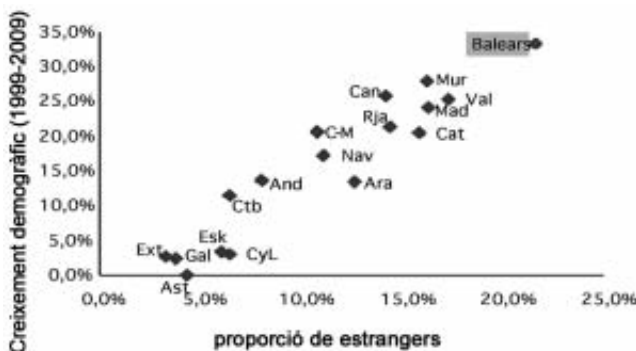

Fig. 3. Creixement demogràfic (període 1999-2009) i importància de la població estrangera (2009)
Font: Elaboració pròpia a partir de l'INE

Tot i això, en xifres absolutes, la població major de 65 anys ha augmentat, en passar dels 123.000 de l'any 1999 als prop dels 150.000 de l'any 2009.

Dins aquest escenari, cal comentar que la importància del nombre de turistes a les Balears ha anat minvant en relació a la població resident durant la darrera dècada. Així, mentre que el 1999 hi havia, de mitjana diària un 39,4% més que la població resident, pràcticament en la seva totalitat corresponent al col·lectiu de turistes, l'any 2008 s'estima que aquest percentatge s'ha reduït significativament fins el 24,3%. I, atenent que la major part del producte interior brut balear (al voltant del 60%) és generat directa o indirectament per l'activitat turística i que, en termes generals, no s'han produït canvis importants d'ingrés per turista – degut fonamentalment a la maduresa del mercat turístic balear –, tot plegat fa que s'hagi experimentat un empobriment relatiu de la població.

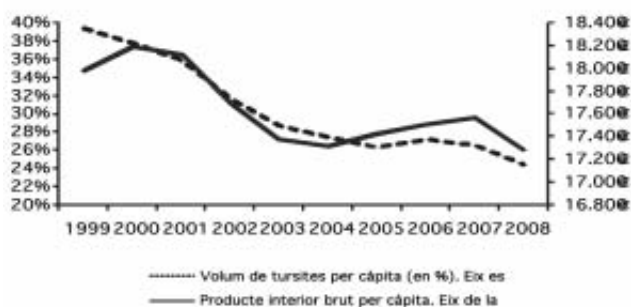

Fig. 4. Dinàmica del producte interior brut (PIB) i del volum de turistes per càpita. Període 1999-2008

Font: Elaboració pròpia a partir de Direcció General d'Economia, AENA, Autoritat Portuària, Ports de les Illes Balears i INE

En aquest sentit, la Figura 4 il·lustra la relació entre el volum turístic per càpita amb el producte interior brut per càpita a les Balears.

De fet, la caiguda del PIB per càpita ha estat un altre fet singular a les Balears, ja que s'ha configurat com la única comunitat autònoma que ha experimentat un descens real d'aquesta macromagnitud que quantifica l'estat econòmic general. D'aquesta manera, mentre que el PIB per càpita de les illes era el 1999 de 17.974€ i se situaven en els llocs capdavanters de l'Estat en termes d'aquesta macromagnitud, l'any 2008 va ser de 17.284€, molt a prop de la mitjana de l'Estat (17.085€).

La renda per càpita entre comunitats autònomes tendeix a convergir, tot i que a les Illes Balears la

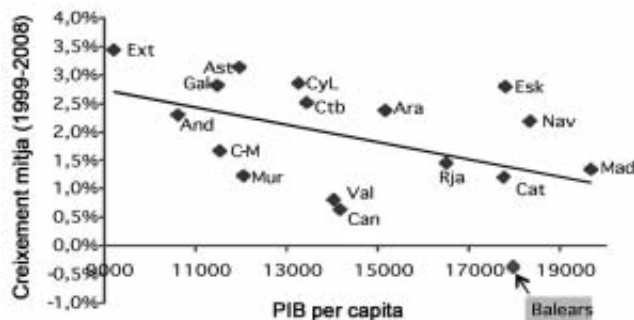

Fig. 5. Convergència en renda per càpita. Període 1999-2008

Font: Elaboració pròpia a partir de l'INE

correcció ha estat més intensa que la resta de comunitats autònomes que tenien l'any 1999 un PIB per càpita similar.

Quant al nivell d'estudis, també s'ha experimentat un decaïment relatiu de població formada. Així, en el curs 2007-2008, hi va haver un 1,8% menys de població entre 18 i 25 anys matriculada en estudis universitaris respecte al curs 1998-1999, curs en que el percentatge de matriculats sobre la població entre 18 i 25 anys va ésser del 14,1%. A Espanya, la tendència va ser inversa, ja que el percentatge de població entre 18 i 25 anys matriculada al curs 2007-2008 va ser d'1,3% més respecte el curs 1998-1999, que se situava en el 25,8%.

Pel que fa a la valoració del sistema de salut pública, l'any 2008 els ciutadans de les Balears varen augmentar la seva puntuació en mig punt respecte el 2002, primer any en que es varen publicar dades i en el qual la valoració va ésser de 5,98 punts. L'augment de la valoració del sistema públic a les Balears entre aquests anys pot ser explicat, en part, pel creixement de l'oferta assistencial, amb l'obertura dels hospitals de Menorca, Inca i Formentera.

La demanda d'assegurament

L'assistència sanitària constitueix un bé subjecte a la provisió pública, no tan sols per motius d'equitat, sinó també d'eficiència (Barr, 1992). Això no obstant, la població és atesa a Espanya tant pel servei públic de salut –el 71,8% l'any 2007 (OCDE, 2009)– com pel sector privat, aquest últim canalitzat a partir d'un mercat d'assegurances privat.

El percentatge de població a les Balears amb assegurances d'assistència sanitària privada (mixta o exclusivament privada) ha estat del 19,7% l'any

2009, segons les dades de l'associació d'Investigació Cooperativa entre Entitats Asseguradores i Fons de Pensions (ICEA) i de l'Associació Empresarial de l'Assegurança (UNESPA). Aquesta magnitud se situa per damunt de la mitjana estatal, on el percentatge de persones cobertes és del 17,8%.

Atès que a les Illes Balears, a diferència d'altres comunitats autònomes, no existeix un registre oficial de persones que tenen cobertura sanitària privada o mixta, s'han de considerar altres fonts de dades. En aquest sentit, segons la darrera publicada per l'Enquesta Nacional de Salut, les Balears l'any 2006 encapçalava el rànquing de comunitats autònomes amb cobertura sanitària privada, amb una 26% de la població que en disposava, gairebé el doble que la mitjana estatal.

Així mateix, s'observa com l'any 2006 les classes socials més altes varen tenir més assegurança privada en relació a les classes més desfavorides, en el mateix temps que el percentatge és lleugerament més alt en el cas dels homes. En aquest sentit, l'Enquesta de Salut usa el concepte de classe social a partir de la Classificació Nacional d'Ocupacions de 1994. Així es diferencien 5 classes, que a la pràctica s'agrupen en 3. A la classe I i II s'hi inclouen bàsicament directius i professions associades a titulacions universitàries, a la classe IV i V s'hi ubiquen els treballadors

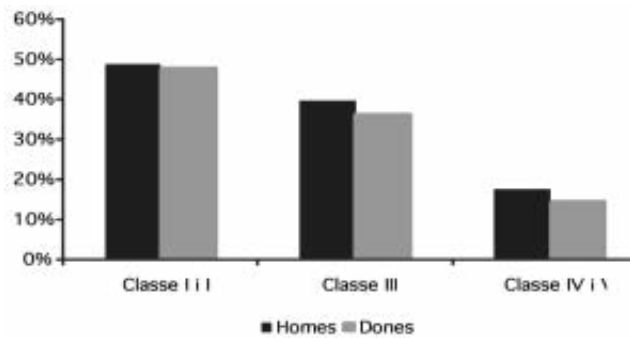

Fig. 6. Percentatge de població amb assegurança segons classe social a les Illes Balears. Any 2006
Font: MSiPS-INE. Enquesta Nacional de Salut 2006

manuals i a la classe III, la resta de treballadors: empleats de tipus administratiu o treballadors per compte propi, entre d'altres.

A més, la cobertura privada va ser més freqüent entre els residents a Mallorca (31,7%) i Menorca (27,7%), mentre que a les Pitiüses aquesta proporció va esdevenir menor (13,2%).

Els canvis en la demanda durant la darrera dècada (període 1999-2009) han estat substancials i han afectat a la compra d'assegurament sanitari. Així, ho corroboren tant les dades provinents d'enquesta com les dades provinents de l'UNESPA i l'ICEA. Així doncs, pel que a les dades provinents de l'Enquesta de Salut, durant el 2001, primer any que l'enquesta va publicar xifres d'assegurament privat per Comunitats Autònomes, hi havia a les Balears gairebé una tercera part de la població un 30% amb assegurement privat, mentre que el 2006, aquest percentatge ha estat del 26,0% (un 6,4% menys d'assegurats que al 2001).

Pel que fa a les dades de les associacions d'assegurances, les Illes presentaven l'any 2001 un 26,5% de població amb cobertura d'assistència sanitària privada, mentre que l'any 2009 aquest percentatge ha baixat fins el 19,7%. Paral·lelament, al conjunt de l'Estat l'assegurament privat ha experimentat una tendència inversa que a les Balears. Així, segons l'Enquesta de Salut, mentre que l'any 2001 hi havia un 12,9% de població espanyola que disposava d'assegurament privat, el 2006 aquest percentatge va

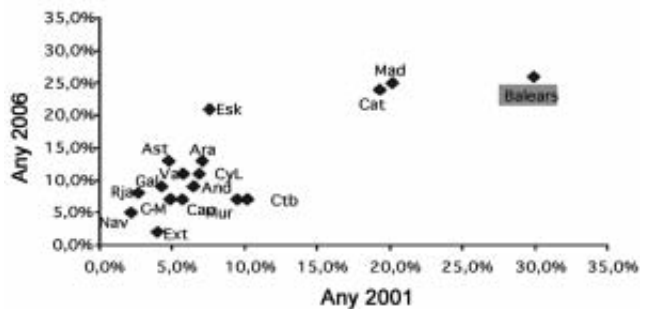

Fig. 7. Percentatge de població amb assegurement privat. Any 2001 i 2006
Font: MSiPS-INE. Enquesta Nacional de Salut 2001 i 2006

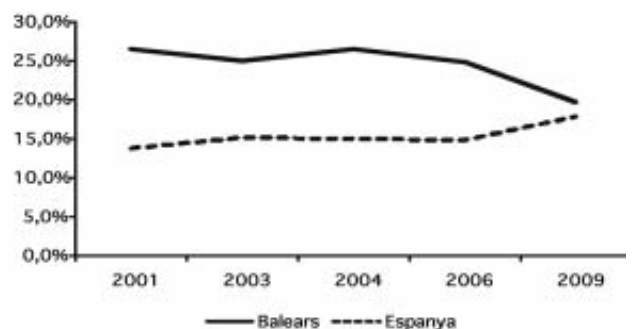

Fig. 8. Evolució dels principals determinants de la demanda sanitària
Font: Investigació Cooperativa entre Entitats Asseguradores i Fons de Pensions (ICEA) i Associació Empresarial d'Assegurança (UNESPA)

assolir el 14,0%. Segons les associacions d'assegurances, l'any 2001 el percentatge de població coberta privadament era del 13,8%, mentre que l'any 2009 ha assolit el 17,8%.

Probablement, els temes sobre l'assegurament sanitari privat a Espanya són dels pitjor compresos i analitzats. Donades les característiques del sistema, existeix dificultat en trobar models que permetin captar els determinants de l'assegurament sanitari i vincular la decisió de compra en els canvis que experimenta el subjecte en termes de salut^{VII}. En tot cas, els factors que influeixen en contractar un assegurement privat són similars als determinants de demanda de serveis sanitaris. En aquest sentit, la major part de l'evidència empírica ha mostrat que els factors més importants que expliquen la decisió de comprar o no una assegurança sanitària són l'edat, la renda per càpita, el nivell d'estudis, l'estat de salut percebuda i la valoració del sistema de salut. Les tres primeres variables influeixen positivament en la contractació de la cobertura privada, mentre que les dues darreres negativament^{VIII}.

A les Illes Balears, l'evolució de totes aquestes variables ha confluït cap a un menor assegurement. En primer lloc, pel que fa a l'edat, hi ha menys proporció de població major de 65 anys. Tot i que en termes relatius el percentatge s'ha reduït, en termes absoluts s'ha incrementat com a conseqüència de l'augment de la població resident.

Així mateix, la renda per càpita, un dels determinants claus per explicar l'assegurament privat, ha descendit. Per la seva banda, també ha disminuït el percentatge de població que està cursant estudis universitaris.

La valoració del sistema de salut per part dels ciutadans ha estat millor, amb la qual cosa també pel que fa a l'evolució d'aquesta variable s'ha reduït la probabilitat de compra. Finalment, s'ha observat una millora de la percepció dels ciutadans en relació a la seva salut, ja que l'any 1993 un 68% de la població qualificava la seva salut com a bona o molt bona, mentre que el 2006 aquest percentatge ha assolit el 74,3%.

Conclusions

S'ha duit a terme un anàlisi descriptiu de l'estructura i de l'evolució al llarg del període 1999-2009 de

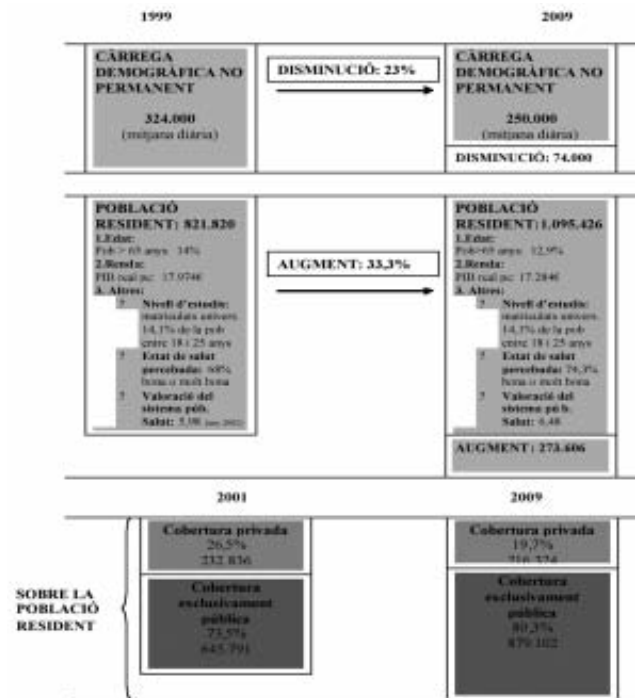

Fig. 9. Evolució dels principals determinants de la demanda sanitària

la demanda d'assistència sanitària a les Illes Balears, en conjunt, i de la demanda d'assegurament sanitari, en particular.

Les Illes Balears es configuren com una regió singular pel que fa als principals determinants de demanda i d'assegurament. Per una banda, és la comunitat autònoma, amb més població estacional, més proporció d'estrangers i una de les que presenta menys proporció de persones majors. Per l'altra, és on hi ha més presència d'assegurament sanitari privat. Els determinants de demanda d'assistència sanitària han experimentat canvis substancials en el període 1999-2009. L'intens creixement demogràfic – el més gran de totes les comunitats autònomes – s'ha combinat amb la caiguda del producte interior brut per càpita i s'ha configurat com la única comunitat autònoma que ha experimentat un descens real d'aquesta macromagnitud. A la vegada, també s'ha produït el major descens de totes les regions d'Espanya pel que fa a la proporció de persones amb assegurança privada entre el període 2001 i 2006.

El sistema, doncs, que actualment rep una valoració millor, ha d'atendre a una major població resident, amb molta més proporció de nous nadius provinents d'altres països, que es caracteritzen per ser un contingent de persones joves i que en mitjana disposen d'una renda per càpita relativa més baixa que la

resta. Això ha conduït a reduir la demanda d'assegurament sanitari privat i, per contra, a augmentar la demanda en el sistema públic.

Amb tot, els canvis experimentats durant la darrera dècada a les Balears de la demanda de serveis sanitaris s'il·lustra a la Figura 9.

Bibliografia

I - Gruber, J i Wise, D. An international perspective on policies for an aging society. NBER Working Paper, 2001, 8103.

II - Atella V, Marini G. The determinants of health care expenditure: a never ending story?. Working Paper, 2004. Disponible a URL: <http://papers.ssrn.com/abstract=607162>.

III - Clavero, A i González, ML. La demanda de asistencia sanitaria en España desde la perspectiva de la decisión del paciente.

Estadística Española, 2005; 158: 55-87.

IV - Giannoni, M i Hitiris, T. The regional impact of health care expenditure: the case of Italy. Applied Economics, 2002; 34: 45-58.

V - Barr, N. Economic theory and the welfare state: a survey and interpretation. Journal of Economic Literature, 1992; 30: 741-803.

VI - OCDE. Health at a glance: OECD indicators, 2009. Disponible a URL: <http://dx.doi.org/10.1787/720482364801>.

VII - López-Casasnovas, G i Sáez, M. A vueltas con el aseguramiento sanitario privado. Gaceta Sanitaria, 2005; 19, 59-64.

VIII - Costa-i-Font, J i García, J. Cautividad y demanda de seguros sanitarios privados. Cuadernos Económicos de ICE, 2002; 66: 71-87.

